

5. Мацевич Л. Польский проповедник XVII века езуит Фома Млодзяновский / Л. Мацевич // Труды КДА, 1870. – Т. 2. – С. 108–153.
6. Полнога Л.М. До джерел українського красномовства в релігійній проповіді (Іларіон – Галятовський – сучасність) / Л.М.Полнога // Християнство й українська мова, Львів, 2000. –С. 444–448.
7. Таран (Майданович) Т. Принципи поцінування емоційно-експресивного синтаксису української барокової проповіді // Мовознавство, 1993. – №6. – С. 44–52.
8. Характеристика южнорусской схоластической проповеди в связи с проповедью западноевропейскою и польскою // Руководство для сельских пастырей, 1875. – № 8. – С. 251–264.
9. Чепіга І.П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві / І.П.Чепіга// Мовознавство, 1996. –С. 25–30.

Умовні скорочення назв джерел

- В. – Радивилівський А. Вѣнецъ Хѣвъ, К., 1688. – Ст.-др. ЦНБВ.
 Гал. – Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. І.П. Чепіга. К., 1985.
 Зб. – Збірка казань, XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ.
 К. – Казання, початок XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ.
 Кн. – Книга третя, каза(н)я розные, перша половина XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ.
 Карп. – Карпович Л. Казанье двоє. Єв'є, 1615. – Ст.-др. ЦНБВ.
 Мог. – Могила П. Кр(с)тъ Хр(с)та Сп(с)телѧ и кождогочлка на казаню публичною. К., 1632. – Ст.-др. ЦНБВ.
 Рад. Рук. – Радивилівський А. Вѣнецъ Хѣвъ. – Рукоп. ЦНБВ.
 Огор. – Радивилівський А. Огородок Маріи Богородици. К., 1676. – Ст.-др. ЦНБВ.
 См. – Смотрицький М. Казанье на чест(ь)ны(й) погребь... Леонтія Карповича, Вільно, 1620. – Ст.-др. ЦНБВ.

Юрій Осінчук (Львів), н.сп. відділу української мови
 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
 НАН України, кандидат філологічних наук
Осінчук Оксана (Дрогобич), студентка філологічного
 факультету Дрогобицького державного педагогічного
 університету ім. І. Франка

Українська історична лексикографія: від витоків до словників

Історичні словники — важливі пам'ятки культури, в яких відбито минуле народу, багатовіковий розвиток його мови, звичаї, побут, духовна й матеріальна сторони життя, зв'язки з іншими народами, спільні корені їх надбань. Зародження старої української лексикографії відбулося ще в Київському періоді, коли малозрозумілі чи незрозумілі окремі слова й вирази переписувачі давніх книг пояснювали за допомогою глос — перекладів або тлумачень прямо в тексті (контекстуальні, внутрішньорядкові глоси), над пояснювальним словом (міжрядкові глоси) або на берегах (полях) книги (маргінальні, покрайні глоси)*.

* Детальний аналіз цього зародкового стану лексикографічної роботи див.: *Німчук В.В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською (Київ, 1980. – 304 с.).

У післявоєнні роки осередком лексикографічних раритетів став відділ історичних словників (сьогодні відділ української мови) Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, в якому з 1957 р. історики мови розпочали довголітню працю над укладанням фундаментального “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.”. Під керівництвом професора Л. Гумецької члени словникової групи відділу історичних словників працювали над укладанням картотеки — суцільного розписування відібраних для Словника пам'яток, розмножування карточок, оформлювання кожної зокрема карточки тощо. Цю працю закінчили в 1962 р. Картотека Словника, яка містить усі слова всіх (світських) пам'яток староукраїнської мови XIV–XV ст., налічує близько 260 тисяч карток [2, 2–3]. Над словником працювало не одне покоління мовознавців, а саме: Л. Гумецька (відповідальний редактор), І. Керницький, Д. Гринчишин, У. Єдлінська, В. Карпова, Л. Полюга, М. Худаш, Р. Керста, М. Сенів, О. Захарків та ін. Робота над укладанням цього історичного словника тривала понад двадцять років. Його редколегію було відзначено першою академічною премією ім. І. Франка.

Із 1975 року і до сьогодні співробітники відділу активно працюють над створенням “Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.”. Оpubліковано 15 випусків цього Словника. Зараз науковці готують черговий — на букви “Л” і “М”. За попередніми підрахунками, обсяг словника становитиме понад 400 друкованих аркушів і буде містити понад 40 тисяч слів [1, 52]. Картотека “Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.” налічує понад 800 тис. карток. Вона містить у собі слова та фразеологічні одиниці, які відбивають лексико-фразеологічну систему української мови одного із давніх її періодів. Окрім цього, у Картотеці простежується динаміка форм мовного вираження протягом півтора століття, їх розвиток у даний історичний період [3, 6].

Цінним скарбом українського мовознавства у відділі української мови є Картотека “Історичного словника українського язика”, укладена під керівництвом Є. Тимченка, основоположника української історичної лексикографії. Лексична картотека “Історичного словника українського язика” — сукупність лексичних карток із заголовними словами, під якими наведено цитати текстів (речення, словосполучення), що ілюструють уживання їх з відповідним значенням, а в кінці подано скорочення, рік (чи століття), сторінку джерела, звідки взято ілюстрацію.

Роботу над такою академічною фундаментальною працею, як “Історичний словник українського язика”, розпочато 1919 року в Києві, коли при Українській Академії Наук було створено Постійну комісію історичного словника, яку очолив лексикограф Є. Тимченко [1, 27]. Мета комісії — зібрати якомога більше лексичного матеріалу української мови від найдавнішого часу до XIX ст. Для Картотеки було підібрано і розписано близько 400 пам'яток української мови, серед яких — рукописи різного характеру (*Архів Видубицького монастиря, Прилуцький Архів Галаганів,*

Дѣло цеху киевского гончарського 1783 р., Животи святих отцевъ на шест мсцей XVII ст.), стародруки (*Богогогласник 1790 р., О христiанскомъ житiи 1783 р., Краткое поученiе о седми сакраментах 1716 р.*) та новодруки (*Отпись на листъ Виленскихъ унитоувъ 1661 г., Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссiи 1909 р., Источники для исторiи Запорожскихъ казаковъ 1903 р.*). Аналізуючи джерела, використанні при укладанні Картотеки, спостерігаємо, що члени комісії підбирали пам'ятки з різних територій України, рідше з-поза її меж. До уваги також бралися білоруські чи російські перевиданні пам'ятки української писемності. До укладання Картотеки залучали пам'ятки різні за стилями і жанрами. Зокрема, різноманітні акти, судові документи, заповіді, грамоти, літописи, твори конфесійної, полемічної та художньої (інтермедії, драми, панегірики, поезія) літератури, епістолярну спадщину тощо. До уваги також брали лексичний матеріал із пам'яток недатованих. Для цього матеріалу використовували приблизне датування [4, V].

На початковому етапі роботи Комісії були передані матеріали, які підготував П. Житецький: приблизно 10–12 тис. карток слів, вибраних з Іпатіївського літопису (вибирав сам П. Житецький), із віршів Климентія Зіновієва, друківаних в «Основі» 1861 р., із творів Галятовського, з Палинодії Копистенського та ін. Окрім цього, Комісія одержала від проф. Є. Тимченка 60 тис. карток слів, вибраних із 34 українських пам'яток. У 1905 р. цей матеріал було подано на премію ім. М. Костомарова від «Київської Старини». У 1920 р. Комісія одержала в дарунок від Кам'янецького університету 26.700 карток слів, вибраних за вказівками професора Тимченка переважно з Архіву ЮЗР. Від Є. Тимченка Комісія одержала ще 4194 картки. Решта матеріалу — понад 212.284 карток — розписували члени Комісії упродовж 9 років (1921–1929) [4, IV]. Відзначмо, що професор Є. Тимченко сам проводив велику практичну роботу під час укладання Картотеки «Історичного словника українського языка»: розписував пам'ятки, укладав словникові статті, редагував їх та виправляв помилки, переглядав друківані сторінки майбутнього словника, вичитував машинописний набір, звіряв розписані картки з оригіналами пам'яток.

Картотека «Історичного словника українського языка» нараховує близько 300 тис. цитат-карток: 118 скриньок основного матеріалу (літери **А–Я**) і 8 скриньок — додаткового. Картотека складається із нестандартних карток різного кольору. Для її створення укладачі використовували різноманітний папір і чорнило. Оскільки матеріали до Картотеки розписували різні люди — «не одної освіти, не одних здібностей і не одного ставлення до праці» [4, V], — на картках є багато помилок і неточностей. Цитований матеріал на картці не завжди відповідав вимогам Комісії, внаслідок чого укладачі часто звіряли з оригіналом друківаним або писаним. На жаль, не всі пам'ятки, з яких вибрано слова, були доступними для Комісії, тому не завжди укладачі могли виправити чи звірити «дефектну» картку: її доводилося відкладати до заміни кращою, а коли ні, то використовували такий матеріал у недосконалому варіанті [4, V–VI].

Часто на картках до лексем подано різноманітні підказки-коментарі: значення слова, граматична ремарка, відповідник із мови-джерела; напр.: **забуреньє** ‘розрух, заколот, заміщення, неспокій’, **забурити**, дс. ‘збурити, замутити’, **забавка**, рж. Здрібн. від ‘забава’ І. Забара, зволока, **забавца**, рж. (пол. zabawca) ‘людина віддана чому’. Трапляються всілякі виправлення і перекреслення слів.

У Картотеці деякі реєстрові слова представлено неоднаковою кількістю карток, зокрема службові слова (наприклад, прийменники **за**, **на**, **о**) нараховують кілька десятків карток. Водночас у Картотеці наявні слова, репрезентовані лише один раз; напр.: **заамбонный** (*Свѣчь вжиганіе и гашеніе... по заамбонной молитве всегда сътворяемы* 1536 Арх. ЮЗР. I, VII, 9), **заапеллювати** (*Кто заапеллюеть в Августѣ мѣцѣ, и тот имѣтиметь до трибуналскихъ сроковъ мѣей востѣмъ* С. і Р. 33), **забаяти** ‘замовити’ (*Молитва отъ звѣря скоту забаяты* Угр. Заг. 62), **ядровица** (*корова одна назбытъ старая, подъ нею телочка — сеголетна, другая ядровица, подъ нею бычокъ сеголетный* 1571 Кн. Гродск. Луцк. 343 об.) тощо.

Усі заголовні слова на картці записано у початковій формі, прийнятій для кожної граматичної категорії: для іменників — називний відмінок однини чи множини (які вживаються тільки у множині); для прикметників, діеприкметників, порядкових числівників, прикметникових займенників — називний відмінок однини чоловічого роду; для кількісних числівників, особових займенників — називний відмінок однини чи множини; для зворотнього займенника — форма “себе”; для дієслів і дієприслівників — форма інфінітива. Не послідовно на картках із цитатою дотримано правила — підкреслення лексеми, про яку йдеться.

На жаль, на картці-цитаті не завжди повністю відтворено орфографічні і графічні особливості пам’яток. Ілюстративний матеріал із новодрукованих джерел під час укладання Картотеки не постійно точно відповідає рукописові. Відомо, що деякі видавці українських пам’яток послуговувалися правописними і граматичними нормами російської граматики (г і г передавали як г, літеру а — я, літеру і писали згідно з правилом російського правопису тощо). Тому у картотеці виявлено різноманітні виправлення і перекреслення літер (хтось звряв оригінал рукопису).

Фіксуємо в Картотеці і лексеми, які виписано із невстановлених джерел; напр.: **за** (*За досвѣдченую рѣчь мають виноградаре, ижъ на другую осьнь обфито зродятся вина* Пр. Госп. ? 9), **забойство** (*Негодилося [туркамъ] — невиннымъ [людямъ] здирства и забойства позволяти чинити* Зварн. Источн. ? I, 967), **пересторога** (*Маѣте пересторогу, наймилиѣе хрстіанѣ, писмо стое, же бисте не йшли у забродъ, якъ скоти несмисленние* Рук. ? № 202, к. 257), **чадо** (*Дружину ли мнѣ вѣрну возимъю, чадамъ ли разбогатѣю, но и ти самы точію до ями проведше мя, забудут* Зб. № 1748 ?, к. 4 б–5). Окрім цього, є слова з невідомих джерел, які не увійшли до словникового реєстру перших зошитів, напр.: **абедиенція** (*Войтъ... предреченного села Гусиного і посполитими людми должен ей якъ державци своему всякое отдавати... послушенство и абедиенцію* 1715 Ген.

Сл. Луб. п. ? 59), **артос** (*Таки(и) ес(т) хлѣбъ kwasны(и) досконали(и) ижислаючи(и), а(к) пише в Греції артось, то ес(т) всходачи(и) ш(т)квасу* XVII ст. Унд. № 527 ?, 199 б), **агиревый** прикм. аеровий (*Агиревъ корень... вари(т)* Рук. № 362 ?, 274) та ін.

У Картотеці засвідчено ілюстративний матеріал із найдавніших писемних пам'яток: Ізборника Святослава 1073 року, XIII Слів Григорія Богослова, Поученъ Володимира Мономаха — у складі Лаврентіївського літопису 1377 р., Житія Феодосія Печерського та ін.

Із додаткових скриньок Картотеки дізнаємося, що проф. Є. Тимченкові доповнювати її новими джерелами допомагали Г. Ганжа, Г. Іжакевич, В. Коломієць, П. Тимошенко та ін. Зокрема П. Тимошенко розписав Малорускій отривок Измарагда XVII ст. (73 картки), Дума козацька про війну з поляками XVII ст. (78 картки), Матеріали по истори козацкого землевладения 1494–1668 pp. (682 картки). Г. Іжакевич у 1948 р. розписала такі пам'ятки: Письма Балыки XVII ст. (348 карток), Лист до Семашка XVI ст. (96 карток), Малорусско лечебний травник (256 карток), 4 Документи з життя Забужської Русі XVI ст. (418 карток); В. Коломієць — Мистерія страстей Христовыхъ (Драматичний твір XVII ст.) (434 картки), Южно-русское житіє Владимира XVII ст. (552 картки), Показаніє игумена Феодосія Васьковскаго о положеніи кievскихъ мѣщанъ до Богдана Хмельницкаго XVII ст. (322 картки), Запис в гродській володимирській книзі 1579 р. (152 картки) та ін.

До сьогодні збережено окремі папки машинопису “Історичного словника українського языка”. Скажімо букву **З** укладено за алфавітом від **ЗА** до **ЗВОЛѢКАТИ**. Записи на папці свідчать, що цю букву було укладено повністю від **ЗА** до **ЗЯТЬ**. Частину матеріалу втрачено. Дві папки з буквою **М** уміщають набрані машинописні матеріали від **МАГИСТРОВСТВО** (відсутня 1 с.) до **МУСТИРІОНЪ** (втрачено сторінки 5–44). Літеру **Н** у папці розпочинає лексема **НАБОЖЕНСТВО** до **НЕВИННЫЙ** (сторінки 281–286 відсутні). Буква **О** — від **О** до **ОБРАЖЕНЬЕ** (155 сторінок машинопису).

Картотека репрезентує різноманітні тематичні групи лексики. Зокрема лексика на позначення предметів і явищ зовнішнього світу та понять, пов'язаних з людиною (*вино, вода, громъ, домъ, животъ, огонь, садъ* тощо), виробничо-професійна лексика (*винарь, гончаръ, кравецъ, скляръ, швецъ*), суспільно-економічна лексика (*купецтво, купля, купно, купованье*), суспільно-політична (*грекъ, грекия, жидъ, жидокъ, пріязнь, повага*), адміністративно-юридична (*гетманъ, декретъ, депутатъ, судъ, урядъ*), церковно-обрядова (*агіазма, акафість, вечерня, обѣтница, павечерница, sacramентъ*), метрологічна та нумізматична лексика (*гривна, безмѣнь, личба, локоть, мѣра, мѣрница*) та ін.

Картотека Є. Тимченка є багатим джерелом лексичних словосполучень і фразеологізмів; напр.: **іти у забродъ** ‘пуститися у заброд, розбридатися, забридати’ (*Єще далеко прикрѣйшая и большая дѣется имъ (майстратови Кіевскому) перешокда, бо (в) забродъ въ таковыє шинки вы якъ старшій,*

такъ и менший товариство пустилися 1694 Ак.ЗР. V, 269), **забити в кайдани, в колодки** ‘закувати, вправити в кайдани’ (*Маіорша... велѣла забити мене у колоду* Кн. Нос. 28; *Староста хотѣлъ приказчика... в колодки забить* Ів. 38; *Пушкарь... Намѣсника Гацяцкого, въ кайдани забивши... одослалъ у вязене* Вел. Сказ. 178), **мѣти за зле на кого** ‘гніватись, бути незадоволеним’ (*Подкова... убоявшись, же царъ Турецкій и кроль мѣлъ на его за зле... поѣхалъ до короля* Крон. Полск. 393), **мати зазнобку** (на кого) ‘гніватися, на зуб взяти кого’ (*Братъ твой... мѣв на тебе зазнобу якую тоест гнѣв який* Єв. Реш. 16 б), **наложити раны** ‘поранити’ (*Марка... порвали... и раны ему наложили* Жит. Св. 99), **обернути въ нѣвецъ** ‘знищити, зруйнувати’ (*Тотъ неприятель въри християнскій радъ бы усѣхъ християнъ в нѣвецъ обернути* Літ. Сам. 34) тощо.

У досліджуваній Картотеці виявлено низку антропонімів, які виписано із українських пам’яток від найдавнішого часу до XVIII ст.; напр.: **ааронь, бабаковий, волочай, Гурій, Ликиній** тощо. Фіксуємо чимало мікротопонімів (*Ти полковники... не забиваючися въ дальіє мѣстца полевіє, отъ Довгои назадъ подогнувши хвостъ повернули* Літ. Вел. III, 243; *Скоро ся зъ ближшихъ мѣсть забрали зъ кильнадесять ихъ [поповъ] до Замостя* Літ. Льв. 257).

Матеріали Картотеки “Історичного словника українського язика” використовують під час роботи над “Словником української мови XVI — першої половини XVII ст.”, укладачі якого завдяки цій Картотеці мають змогу уточнювати значення слів, наявність цитат, пам’яток тощо. Частина лексичного матеріалу із цієї Картотеки залучено до “Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.” У зв’язку з тим, що “Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.” хронологічно обмежено до першої половини XVII ст., матеріали Картотеки Тимченка є цінними тим, що вони охоплюють і пізніший період, до XVIII ст. включно, а це дає змогу простежити динаміку кількісного вживання слів, розширення або звуження значень, збільшення або зменшення їх кількості.

Картотеки історичних словників української мови використовують передусім для наукових досліджень з історичної лексикології, історичної фонетики, граматики, словотвору, фразеології, стилістики, термінології, історичної діалектології, синтаксису, а також для укладання різногалузевих словників української мови. Вони слугують джерельною базою для написання докторських і кандидатських дисертацій, магістерських і дипломних робіт. Із Картотеками працювали і працюють учені з різних наукових центрів України і з-поза її меж: А. Бурячок, Г. Войтів, Д. Гринчишин, Г. Дидик-Меуш, Я. Ісаєвич, В. Карпова, Б. Криса, О. Кровицька, В. Лемцюгова, М. Мозер, Р. Осташ, І. Паславський, Л. Полюга, К. Сімович, А. Фаловський, Н. Хобзей, М. Худаш, І. Черевко, М. Чікало, Т. Ястремська та багато ін.

Література

- Кровицька О.В. Українська лексикографія: теорія і практика. – Львів, 2005. – 175 с.
Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. Пробний зошит. – Київ, 1964. – 190 с.
Словника української мови XVI — першої половини XVII ст. Пробний зошит. – Київ, 1983. – 158 с.
Тимченко Є. Історичний словник українського язика. – Харків–Київ 1930–1932.
- Джерела**
- Ак.ЗР — Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные Архерграфическою Коммиссією.
Арх.ЮЗР — Архив Юго-Западной Росии... – К., 1859–1911. – Ч 1–8.
Вел. Сказ. — Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками Самійла // Пам'ятки Українського письменства. – Київ, 1926. – Т. I.
Єв. Реш. — Сіа книга написаса ахо года. Наука христьянская зь Євгля... Зложилося... Семіономъ Тимофѣвичемъ сщникомъ на тот час Решетиловским... року Бж. ахо (1670).
Жит. Св. — Збірник Житій Св.
Кн. Гродск. Луцк. — Книга Гродская Луцкая. Рукопис Київського центрального архіву.
Кн. Нос. — Збірник паперів, що написано в канцелярії Прилуцького полковника Петра Косенка 1728 р.
Крон. Полск. — Кроника о земли Полской... рускимъ языком списаная року отъ Рождества Христова 1682.
Літ. Вел. — Лѣтопись Самоила Величка. – Кієвъ, 1864. – Т. I–IV.
Літ. Льв. — Львовская лѣтопись // Русскій исторической сборникъ. – Москва, 1829. – Т. III. – С. 233–267.
Літ. Сам. — Лѣтопись Самовидца. – К., 1878.
С. і Р. — Судъ і росправа в правах малоросійскихъ... Року от рождества Христова 1750. 18 октоврія. – Рукопис ВБУ № 207.
Угр. Заг. — Угорскіе заговоры и заклинання начала XVIII в. // А. Петровъ. Матеріали для исторіи Угорской Руси. – СПб., 1906 г. – Т. IV.

Василь Яцій (Київ), молодший науковий співробітник
відділу ономастики Інституту української мови
НАН України, кандидат філологічних наук

До походження українських антропонімів

(на матеріалі «Реєстру Війська Запорозького 1649 року») VI¹

Особова назва ст.-укр. **Антон Кудра** задокументована у списках Чигиринського полку Кременчуцької сотні; пор. ще аналогічне Семень *Кудра* (антропонім Прилуцького полку Борківської сотні) [19, 51, 176, 422]. Формально сюди ж сучасні укр. *Кудра* (прізвища у Волинській та Харківській обл.) [9, 27; 8, 483]; прізвиська *Кудрий*, *Кудря* (с. Старий Загорів Локачинського р-ну Волинської обл. та с. Кухче Заріченського р-ну Рівненської обл.; «*мають кучеряве волосся*») [4 2, 108]; д.-руськ. *Кудря*, 1495 р. [27, 270]; *Кудра*, кін. XV ст., Иван (Ивашка) *Кудрь*, 1564 р., Тимофей Васильевич *Кудрин*, 1590 р. [3, 168]; (похідне з формантом належності *-ын*) блр. *Кудрын* [14, 177]; (дериват на *-ин*) рос. *Кудрин* (у Вишневолоцькому р-ні Тверської обл.) [26]; пол. *Kudra*, (ускладнене різними суфіксами) *Kudraj*, *Kudracz* – прізвища [34 V, 387] і под.